

IHOR NABYTOVYCH

МІСЦЯ ПАМ'ЯТИ, КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ТА ЗМІННІ
ІДЕНТИЧНОСТІ В РОМАНІ-ЛІТОПИСІ ВАСИЛЯ МАХНА
ВІЧНИЙ КАЛЕНДАР

Концепт національної, релігійної, культурної ідентичності бачиться багатомірною проекцією соціологічних студій, філософії, історіософії, культурної антропології й, звичайно ж, літературознавства. Латинське означення *identitas* – тотожність – загалом означає синонімічну відповідність ідентичності та тотожності. Варто наголосити, що зазначений концепт ідентичності – це особливий жмут сенсів із неоднозначними семіотико-семантичними наповненнями. Різниця ж між поняттям та концептом полягає в тому, що першому притаманна відносна смислова постійність, а другому, за Жилем Дельозом і П'єром-Феліксом Гваттарі, плинність і пластичність, неоднозначність семантичного і смислового наповнення. Таким концептом власне і є національна ідентичність¹.

Красне письменство може бути тим особливим, введімо такий термін, *locus identitas*, що поєднує в літературно-мистецьку цілісність індивідуальну та колективну ідентичність, колективну пам'ять та місця пам'яті, які безпосередньо корелюють із поняттями укорінення, культурними надбаннями, ідеалами тощо.

ІГОР НАБИТОВИЧ, др. габ., проф. УМКС – Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Філологічний факультет, Кафедра слов'янського літературознавства; поштова адреса: pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a, 20-031 Lublin; e-mail: ihor.nabytovych@mail.umcs.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9453-158X>.

IHOR NABYTOVYCH, dr hab., prof. UMCS – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Filologiczny, Katedra Literaturoznawstwa Słowiańskiego; adres do korespondencji: pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a, 20-031 Lublin; e-mail: ihor.nabytovych@mail.umcs.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9453-158X>.

¹ Ivan Lysyi, "Konsept natsionalnoi identychnosti", v: *Tertium non datur. Problema kulturnoi identychnosti v literaturno-filozofskomu dykursi 19–21 st.*, red. Volodymyr Morenets (Kyiv: KMA, 2014), 40-52.

Роман-літопис *Вічний календар*² українського письменника Василя Махна, що уже багато літ живе і творить у Нью-Йорку, є особливим мистецьким свічадом, художнім дослідженням *locus identitas* з перспективи майже чотирьох століть кількох етнічних (національних) груп в особливій просторовій пятці, місці на мапі, де сходилися й розходилися кордони кількох держав та імперій. Роман архітектонічно побудований як історія кількох етнічних груп і родин у контексті воєн Речі Посполитої та Оттоманської Порти у останніх три десятиліття XVIII століття, Великої війни і протистояння Австро-Угорської монархії й Російської імперії, та останніх десятиліть Советського союзу і народження нової України – аж до початку російсько-української війни 2014 року.

Визначаючи місце національної тотожності у комплексі інших ідентичностей, Ентоні Сміт наголошує, що на рівні *індивіда* національність – це тільки одна з багатьох ідентичностей, але яка найчастіше може бути головною й вирішальною. Поруч із тим індивіди можуть мати “множинні ідентичності” й переходити від однієї ролі та ідентичності до іншої – залежно від того, чого, як видається, вимагає ситуація.

Водночас *національні* ідентичності можуть бути ще й проникливі: можуть охоплювати, підпорядковувати й забарвлювати інші ролі та ідентичності, надто у критичних ситуаціях. Окрім того, за винятком релігії, жоден інший вид ідентичності і спільноти, здається, не пробуджує більшої палкості та відданості, зокрема й масової самопожертви, ніж така спільнота, як нація.

На *колективному* рівні роль і вплив нації ще разючіші. Тут можна говорити про тривале зберігання попри зміни і *ethnies*, і націй, чого не можна висувати прямо з варіантів вибору і вподобань їхніх членів. Адже як не можна висувати характеру окремих індивідів із політичної культури нації, так і політичну культуру нації годі висувати з загальної суми їхніх індивідуальних уподобань і схильностей, бо політичні культури *ethnies* і націй мають власні норми та інституції, символи і комунікативні коди³.

Водночас, переконаний Е. Сміт, етнічна ідентичність стосується окремого індивіда чи спільнот, але здебільшого – спільних пам’яті, символів, цінностей, культурних надбань, ідеалів.

² Польський переклад: Wasyl Machno, *Kalendarz wieczności*, tłum. Bohdan Zadura (Warszawa: PIW, 2021).

³ Anthony D. Smith, *Kulturni osnovy natsii: ierarhia, zapovit i respublika*, per. Petro Tarashchuk (Kyiv: Tempora, 2010), 47.

Сімона Вейль ввела у філософсько-культурологічний обіг поняття «укорінення», яке безпосередньо лучиться із семіотико-семантичним наповнення концепту ідентичності:

Укорінення – це, мабуть, найважливіша і найменш визнана потреба людської душі, одна з тих які найважче піддаються означенню. Людина має коріння через реальну, активну та природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього⁴.

Знекорінення, переконувала вона, є «найнебезпечнішою хворобою людських спільнот»⁵, бо людина без коріння ідентичності втрачає самість, легковажить і погорджує усім тим, що структурує її етнічну (національну), релігійну, культурну ідентичність.

Місцем пам'яті, культурних традицій, місцем укорінення для багатолікої, різноетнічної плеяди героїв *Вічного календаря* стає особливий сакральний локус, осердям якого є містечко Язлівець, його околиці (Митниця), сусідні містечка – як Чортків чи Бучач. Цей простір стає мітологічним локусом на мапі людських екзистенцій та історії. Роман, можна б сказати, є особливою «темпоральною інтерпретацією буття» (Мартін Гайдеггер), мистецьким прикладом представлення перетворення, передавання і руйнації етнічних, релігійних, культурних традицій та ідентичностей у кількасотлітній перспективі. Цьому локусові, як реальному історичному місцю, присвячені кілька досліджень⁶ (Barącz, *Pamiętki Jazłowieckie*; B. Guerquin, *Zamek Jazłowiecki*; Rybchynskyi, *Yazlivets – misto Renesansu*). Деякі жанрові риси цього роману Василя Махна вже розглянуті мною в публікації, присвяченій тенденціям розвитку сучасної української прози⁷.

Розбудова художнього онтологічного простору *Вічного календаря*, розташованого на змінному й плинному пограниччі кількох держав та імперій, локусу народження, укорінення, буття і згасання різних етнічних груп відбувається у творі не тільки через представлення життя і долі героїв, що належать до різних етнічних, релігійних, культурних традицій. Усі разом вони творять мовби особливу Вавилонську вежу культурної пам'яті, яка

⁴ Simone Weil, *Ukorinennia. Lyst do kliryka*, per. Mykola Riabchuk (Kyiv: D. L., 1998), 36.

⁵ Weil, *Ukorinennia*, 39.

⁶ Sadok Barącz, *Pamiętki Jazłowieckie* (Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1862); Bohdan Guerquin, *Zamek Jazłowiecki* (Warszawa: PWN, 1967); Oleh Rybchynskyi, “Yazlivets – misto Renesansu”, *Zapysky NTSh* 249 (2005): 270-310.

⁷ Igor Nabytovyč, “U potrazi za izgubljenom prošlošću: od «obiteljske sage» Oksane Zabužko ‘Muzej zabačenih tajni’ do «panoramskog romana» Marije Matios ‘Bukova zemlja’ i «romana rijeke» Vasylja Mahna ‘Vječni kalendar’”, *Književna smotra*, no. 202 (4) (2021): 55-62.

виростає з матеріальних пам'яток (зокрема будови свого хутірця українським шляхтичем Баревичем, і розбудови свого маєтку польським шляхтичем Волянським; побудови третьої в місті брами – Вірменської), й, сказати б, пам'яттєво-історичної вертикалі, яка постає як прямовисний уявний простір нашарувань спогадів, різних індивідуальних і колективних ідентичностей, колективного закорінення окремих етнічних груп. Цей уявний простір метафорично можна б означити як піски-сипунці індивідуальних і колективних пам'ятей, які вітер щоденних подій та історії заповнює дюнами пам'яти, розвіює їх забуванням і забуттям.

Архітектура стає особливим маркером пам'яти, а відтак – проявами забутих, зотлілих ідентичностей. Це ландшафти і об'єкти урбаністики, заповнені історіями окремих героїв, етнічних груп, релігій і конфесій. Каміні міських мурів, брам не мають коріння, тож не ростуть. Однак вони освоєні, олюднені і їхнім корінням стають людські спогади, пам'ять різноетнічних поколінь.

Образ трьох брам Язлівця стає важливим не тільки у структуруванні його архітектурно-просторових характеристик, але й вагомим складником ідентичності й етнічних груп, і окремих особистостей. Брами є особливими символами, що мають утривалити існування різних народів у Язлівці, перетворюючись таким чином на важливі предмети пам'яти: «В одній із крутих вуличок Язлівця поселилися євреї. Вони приїжджали й виїжджали з міста через свою Жидівську браму, бо не хотіли зустрічатися з вірменами, які користувалися Руською [брамою]...». Вірменин же Минас Сиринович, повертаючись із торговельних мандрів дальніми краями, завжди «мусив в'їжджати до Язлівця або Русько-Польською брамою, або Жидівською. І вирішив побудувати Вірменську»⁸.

Турки, увійшовши в Язлівець 1672 року, не змогли витримати лютої зими; яничари повстали. Вони, «увірвавшись у будинок санджак-бея відсікли йому голову й викинули з муру Руської брами». Польська ж армія, звільняючи тоді Язлівець від османів, входить у місто через дві інші брами, символічно відновлюючи попередній трьохбрамний простір міста, звільняючи його від турецьких зайд: «У березні фортецю й місто не було кому обороняти, і поляки ввійшли Жидівською й Вірменською брамами, полонили хворих і обморожених османів...»⁹.

У романі локальні ідентичності здатні відкриватися на ідентичності інших, толерувати чи заперечувати їх, творячи особливий спільний культурний

⁸ Wasyl Makhno, *Vichnyi kalendar* (Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2019), 58, 52.

⁹ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 133.

простір. Матеріальними символами цього, знову ж таки, бачаться міські брами Язлівця. Саме у такому ракурсі виявляється для різних етнічних груп – акторів цієї невеликої сцени буття – балансування між власною ідентичністю (етнічною, релігійною, суб'єктивною) та визнання своєї приналежності до цієї крихітної плямки на мапі окраїн імперій, на мапі їхніх історій, у їхній ментальній картографії. Особливими і незмінними проявами національної ідентичності в романі є й маркування ментальних просторів інших земель і культур.

Герої *Вічного календаря* живуть у такому художньому світі, де ідентичність як окремих образів, так і цілих родин та груп виявляє свою морфологічну плинність, змінність, непостійність, або, інакше, цей концепт про-являється, кажучи словами Зигмунта Баумана, не як іменник, а як дієслово. Цей простір індивідуальних і групових ідентичностей у романі має два виміри: ототожнення себе у власній національній, релігійній групі через інтегрування, означення своєї самости, та відрізнення, розпізнавання у відмінності з іншими, з Іншим. Вірність ієрархії цінностей спільноти забезпечується в таких групах дотриманням звичаїв. Мартін Гайдеггер, означаючи концепт традиції, декларує її творення на межі історичного часу та зусиль певної групи:

Насправді традиція являє точку перетину свободи та історії. Навіть найавтентичніша, найусталеніша традиція формується не лише природним шляхом, не тільки завдяки схильності до самозбереження того, що є, але вимагає ще й згоди, прийняття, турботи. За власною сутністю традиція – це збереження того, що є, збереження, що існуватиме за будь-яких історичних перемін¹⁰.

Розгортання художнього простору роману розпочинається з оповіді про 1666 рік, коли фальшивий месія, юдей Саббатай Цві, разом із дружиною та тузином послідовників утікає з Ізміра до Стамбула – «з наміром скинути султана і оголосити себе Машіяхом [Месією. – *I. H.*] у столиці Порти» та від гніву ізмірських рабинів, що добачають у ньому ошуста. Цю постать із Язлівцем лучать ледь уловні павутинки: десь із Поділля походить його дружина красуня Сара; до Язлівця вістку про це привезли голландські купці, тож язловецькі юдеї «сходилися до синагоги, й до світанку говорили про Машіяха, молилися...»¹¹.

¹⁰ Hans-Georg Gadamer, *Hermenevtyka II. Istyna i metod. Dopobnennia i pokazhchyky*, t. 2, per. Olexandr Mokrovolskyi (Kyiv: Yunivers, 2000), 262.

¹¹ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 35.

Саббатая Цві заарештує турецька сторожа і, перед загрозою страти, лже-месія змінить ім'я й свою ідентичність. Він «...схилив голову й одягнув тюрбан, прийнявши також мусульманське ім'я Мугамеда-ефенді. І Сара стала Фатною Ханім, і брати Саббатая Цві Агмедом і Абдуллою, а їхній із Сарою син – Ісмаїлом»¹². Однак ця нова ідентичність залишатиметься позірною. Через десять літ стане відомо, що «...років за чотири до своєї смерти Саббатая Цві з'являвся на стамбульських вулицях випити вина й поспівати псалми», порушуючи мусульманські традиції й заповіді пророка Мугамеда. «За доносом стамбульських юдеїв, мовляв, Мугамед-ефенді, тобто Саббатая Цві, таємно притримується юдейських обрядів і часто відвідує стамбульські синагоги»¹³.

Джон Джозеф, студіюючи формування етнічної/національної ідентичності, особливо акцентує не тільки вплив на її становлення мови, але й важливість імени людини в структурі ідентичності індивідуальної:

Що стосується національних, субнаціональних, етнічних і регіональних ідентичностей то досить різну центральну роль у їх викликанні та підтримці відіграють індивідуальні ідентичності. Вони починаються з особистого імени та бажання надати цьому імені значення. У випадку власного імени, його значення складається на одному рівні з дейктичної функції “ідентифікації” особистості. Але коли їх запитують про значення їхніх імен, більшість людей здатні розгадати довгі, складні, глибоко пережиті розповіді про свою особисту історію, людей, частиною яких вони є, прагнення своїх батьків і власні прагнення [...]. На цьому рівні, який особливо важливий у певних культурах, хоча в жодній з них відсутній, значення власного імени рівносильне значенню власного життя¹⁴.

Нашарування спогадів про події приватного життя та історичні наративи, реальні або вигадані свідчення про певні об'єкти (три брами містечка), що перетворюються на певні символи пам'яті, творять особливі *loci imagines* – уявлені місця, які стають символічним дискурсом. При цьому «вони не є зорієнтовані на утримування та репродукцію знань (про минуле. – І. Н.), а лише на пізнання нового через поворот давнього»¹⁵.

Поєднання історій побудови Вірменської брами з іменем її фундатора Минаса Сириновича пронизують суспільну пам'ять містечка, отримують

¹² Makhno, *Vichnyi kalendar*, 35.

¹³ Makhno, 173.

¹⁴ John E. Joseph, *Language and Identity. National, Ethnic, Religious* (New York: Palgrave, Macmillan 2004), 176.

¹⁵ Günter Butzer, “Metaforyka pamięci”, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa*, red. Magdalena Saryusz-Wolska (Kraków: Universitas, 2009), 187.

символічне забарвлення, перетворюючись у романі на одну із фігур пам'яті. Минас був «із давнього вірменського роду, [що] заїхав до Язлівця з Криму». Тоді «за десяток років вулиця розрослася вірменськими будинками, а там, де Сиринович будував браму, на підвищенні, – вірмени поховали своїх перших померлих. Їхні діти вчилися з привезених і переписаних книжок у церкві пресвятої Богородиці»¹⁶. Коли ж турки захопили Язлівець, вірмени утекли до Львова. У домі родини Сириновичів, що була остоем вірменської ідентичності, поселиться новий володар – Санджак-бей, бо будинок «був кам'яний і найкращий у містечку»¹⁷. Пізніше, через два з половиною століття, у цьому ж домі розмішуватимуться й турецькі, й російські владці. 1681 року «в Язлівцях проживало сімдесят дві родини, з них дванадцять – гебрейських. Вірмени пішли броварським шляхом до Бучача. Забрали з собою Євангелія і книжки, залишивши церкву, цвинтар та браму Сириновича. Гебреї залишилися при своїй синагозі і торгівлі...»¹⁸.

Раптова зміна імени й ідентичності фальшивим месією Саббатаєм Цві, викликана загрозою смерті, знаходить і протилежну, еволюційну трансформацію мовного простору язловецьких вірменів:

На час нашої розповіді про Язлівець померло тут три покоління та народилося три покоління прибулих із Кафи вірмен. Так переказували й так записували: перед османами три покоління вірмен уже дивилося на світ із язловецьких пагорбів. Перші три покоління, що померли у Язлівцях, говорили між собою вірменською та татарською мовою, наступні ж три – вірменською і польською. У перших трьох поколіннях язловецьких вірмен, як і після Халкідонського собору, усі церкви і громади належали до східного православ'я...¹⁹.

Переміна мовного простору такої етнічної групи супроводжується й зміною імен, достосування їх до мовних домінант нової ідентичності. Один із синів Минаса Сириновича (сина каменяра Аведіса), вже, як свідчення вродання в іншу, польську ідентичність, носитиме ім'я Кшиштоф. За допомогою таких та подібних засобів відбувається розгортання ментальних змін на тлі етнопсихологічних патернів, релігійних традицій.

Етнічні та релігійні ідентичності, – продовжує Д. Джозеф, – стосуються того, звідки ми походимо та куди йдемо – усього нашого існування, а не лише момент за моментом. Саме ці ідентичності, перш за все, дають глибину для більшості

¹⁶ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 52.

¹⁷ Makhno, 132.

¹⁸ Makhno, 118.

¹⁹ Makhno, 61-62.

людей значення до “імен”, за якими ми ідентифікуємо себе, як окремі особи, так і як групи. Вони постачають сюжет для історій нашого життя, окремо чи колективно, і пов’язані з нашими найглибшими переконаннями про життя, всесвіт і все. Крім того, у більшості культур етнічні та релігійні ідентичності пов’язані з відтворенням у тому сенсі, що вони обмежують, з ким можна одружуватися, незалежно від того, чи є культурною нормою ендогамія чи екзогамія. Це, звичайно, надає їм еволюційного виміру²⁰.

Отож весілля доньки Баревича Варвари з турецьким чиновником Мурзою було украй рідкісним явищем, бо «одруження християнки з мусульманином Митниця не пам’ятала. Навіть шлюб православної з католиком тут був рідкістю»²¹. Через таке незвичне одруження родину Баревичів і через два-три століття прозиватимуть «мурзами».

Християни під турецькою окупацією Язлівця і околиць теж змінюють свою релігійну, а відтак і етнічну ідентичність, змушені перемінювати найменування, щоб зберегти життя: «...З-поміж християнської людности знайшлося немало таких, які пристали на османську службу, а дехто визнав Аллага своїм Господом і забув про Христа. Вони обрізали своїх дітей і святкували п’ятницю...»²². Сини українського шляхтича Баревича йдуть на службу до османів, хоча до приходу турків, «їх думали обох віддати вчитися на священників»²³. Одним із яскравих символів зміни тотожності стає ловитва птахів біля Язлівця для султанського палацу, бо ж «птиць султанові привозять звідусіль. Їх виловлюють птахолови й перевозять у клітках, щоб наймогутніший падишах милувався співом і красою Божих сотворінь»²⁴. І ловити їх треба тоді, коли «молоді пташата вилупляться і трохи підростуть – тоді їх можна забирати з гнізд. Старих птахів навряд чи вдасться піймати. [...] Ловити потрібно було пару, самця і самку, щоб потім у султанських садах вони могли розмножуватися і приносити потомство»²⁵.

Євреї теж покинули Язлівець у час турецько-польських воєн, але гебрей Ашкеназі, втілення юдейської ідентичності, залишатиметься усі три десятки років османської окупації в цьому містечку, де закорінився його рід. Бо хоча й «була ця земля для війни, і відчувався тут прихід останніх часів», але була в нього

²⁰ Joseph, *Language and Identity*, 172.

²¹ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 193.

²² Makhno, 156.

²³ Makhno, 123.

²⁴ Makhno, 182.

²⁵ Makhno, 183-184.

крамниця в Язлівцях, була божниця, була тора, якої не торкнулося ні полум'я, ні цвіль. І була Жидівська брама, якою він тисячу разів в'їжджав і тисячі разів виїжджав із міста. Було ще зо два десятки родин ягуді, що так само як Ашкеназі, пустили коріння в землю. З язловецького каменю побудували ягуді божниці і з язловецького каменю витесували мацеви. Книжок своїх нікому не позичали, бо ніхто не читав їхнього письма²⁶.

Юдеї залишають у Язлівці Тору, яку берегтиме Ашкеназі, та десять чоловіків для молитви. Усе це є надією на повернення колись через Жидівську браму до рідних божниць, мацев на рідних могилах. Бо ж «Тора була в божниці, а отже, Господь перебував із євреями в Язлівцях»²⁷. Однак закорінення гебреїв має певну особливість:

Зазвичай сини Ізраїлеві, зайшовши до будь-якого краю, обживали його, наче тут народилися, але водночас поводитися наче гості, які колись попросяються та пойдуть додому. Так на початку нашої історії поводитися язловецькі гебреї, збаламучені вістками про Саббатая Цві. Так само жили біля двору чортківського ребе й хасиди на переломі століть²⁸.

Для турків Язлівець – «остання точка султанської землі». Вони освоювали ці пограничні терени недовго, й, покидаючи, їх через майже три десятиліття, «військо й цивільні мусили залишити обжиті й облаштовані за ці роки міста й містечка, кам'яні мости через річки, мінарети, прибудовані до церков, і впорядковані дороги»²⁹. Усі ці елементи пейзажу й архітектури стають виявами закорінення турків у нову землю, штучною зміною ландшафту й наближення його до їхніх уявлень про зв'язок із землями Оттоманської Порти. Через два століття мікросимволом стирання пам'яти про турків будуть зміна городництва, занепад, збудованого ними: «Зникли з пагорбів виноградники, плекані османами [...]. Перевелася бахча. Переорали її нові власники ґрунтів, засадивши кукурудзою і тютюном. Від дощів та вітрів розповзлося каміння неприступної фортеці»³⁰.

Ще одним уособленням закорінення й сталости ідентичности у цьому локусі буття, пам'яти і забування є історія українського та польського шляхетських родів Баревичів та Волянських.

У той самий час, коли Баревичі вкотре повертаються на землі, де здавна жив їх рід, туди ж прямує й «хорунжий гусарії Антоній Волянський, якому

²⁶ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 156.

²⁷ Makhno, 158.

²⁸ Makhno, 248.

²⁹ Makhno, 120, 176.

³⁰ Makhno, 28.

король Ян Казимир подарував пусті митницькі землі, віз зі собою грамоту з королівською печаткою, план побудови дому і фільварку [...]. За битву зі шведами під Ченстоховою дослужився хорунжий до власного маєтку»³¹. Для роду Волянських ця земля теж стає власне особливим *locus identitas*, місцем їхнього буття-в-історії.

Неприянь, а далі й ворожнеча Баревичів та Волянських резонуватиме і через два з половиною століття, прокляття за вбивство невинно звинуваченого Гриця Баревича лежатиме на нащадках чоловічого роду Волянських, які народжуватимуться скаліченими.

Язлівці для українського шляхетського роду Баревичів є особливим *axis mundi* – «священним стовпом» буття, який невидимими нитками прив'язує цей рід до цього місця, змушуючи їх знову і знову до нього повертатися.

Частина потурчених русинів-українців з роду Баревичів загубилися в минулому, про них надалі «нічого невідомо, бо затерлися їхні обличчя та імена. І голоси їхні розчинилися в повітрі»³². Один із нащадків роду Баревичів, турецький офіцер, потрапивши на ці землі через декілька століть, ніби пригадуватиме ці місця, яких він ніколи не бачив.

Національна ідентичність через два століття, як це представлено у другій частині роману *1916. Польова кухня*, уже майже остаточно сформована в акторів цієї сцени буття.

У графів Волянських вона традиційно обертається навколо екзистенції шляхетської родини в Австро-Угорській монархії. Однак для них їхня вілла біля Митниці так і не отримає значення локусу закорінення. Тому вона буде продана в єврейські руки. Останній носій прізвища Волянських, «не любив Митниці й митницьких фільварків [...]. Не любив цього селища на горбах, які нанизували на себе простір [...]. Приїжджав сюди рідко, а якщо таке траплялося, та не затримувався надовго»³³.

Для шляхетської ідентичності важливими є мітологічні історії про зустрічі з коронованими особами, бо вони є свідченням належності до панівного стану. Тож існувало

сотні історій, які переповідали у шляхетських родинах про те, як їхні бабці або мамусі зустрічали на залізничних станціях спочатку архикнязя Рудольфа, а коли той помер, то й самого Франца Йосифа. Одні дарували імператорові букети, інші шурували безконечними бандеріями з прапорцями вулицями своїх містечок.

³¹ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 44.

³² Makhno, 206.

³³ Makhno, 219-220.

Здавалося, що ясновельможний цісар побував у кожному галицькому містечку і прийняв букет чи не від кожної молодої шляхтянки³⁴.

Колективна пам'ять є важливим засобом єднання членів певної спільноти, а кожна із цих індивідуальних одиниць у певний спосіб ненастанно підтверджує свою приналежність до колективу – етнічного, релігійного, мовного.

Тому пам'ять є *конкретною* не тільки щодо простору і часу, але й до *ідентичності*. Це означає, що вона реально відноситься цілковито до реальної і живої суспільної групи. Час і простір як категорії колективної пам'яті та форми кому-нікування цього колективу лучить реальний і життєвий контекст, емоційно маркований і поціновуваний у певний спосіб. Час і простір появляється в цьому контексті як історія та вітчизна, наповнені сенсом і значенням для образу самих себе і цілей цього колективу³⁵.

Одним із наймаркантніших символів ідентичності, об'єктом національної ідентифікації – як етнічної, так і релігійної, – в романі постають священні книги. Грек, що везтиме Саббатая Цві до Стамбула, слухаючи його, відчуває, що «слова, якими він говорив, були не від землі, а від книжок». У передчутті приходу Месії язловецькі юдеї клалися до сну, «кладучи під голови книжки». Зауважмо, що у мусульманській традиції юдеї й християни, згідно з Кораном, це «люди книги».

Такими ж символами виступатимуть і вірменські книжки, які переписуватиме писар Ованес Евдокаці. Прикметно, що сакральні тексти, написані письмом Месропа Маштоца, для переписувача бачаться подібними до різьби на каменях, що прикрашають собори: Ованес «любив дивитися на зовнішнє оздоблення церкви, яке нагадувало йому філігранну працю переписувача Святого Письма», бо ж камінь «зберігає кожну стрілку, зроблену каменярем, кожну китицю винограду, обличчя ангела чи напис»³⁶.

Книжки загалом відіграють в романі роль одного з головних зберігачів колективної пам'яті про минуле, а, водночас, їх нищення набуває символу забування, затирання пам'яті:

...Інколи вітряні коні татар добігали до Митниці, минаючи ріки й мочари. Вони спалювали селище кілька десятків разів. Вогонь ковтав Євангелія, часослови і псалтирі й церковні книги з іменами тих, хто тут народжувався й помирав.

³⁴ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 16, 35, 67.

³⁵ Jan Assman, "Kultura pamięci", w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa*, 71.

³⁶ Makhno, 156.

Попіл паперу ставав землею цієї землі. І хоч імена не було куди записувати, і пам'ять пахла притухлим попелом, – все одно крізь зволожену землю проростала трава...³⁷.

Формування, тривання етнічної ідентичності, найповніше окреслюється в першій книзі Вічного календаря – 1672. *Саламандрова земля*. Наступна частина роману-епопеї – 1916. *Похідна кухня* – змінює художню оптику цього плинного й динамічного концепту.

На початку ХХ віку гебрейська традиція розквітне хасидами, але вже не в Язлівці, а в Чорткові. І ця домодерна етнічно-релігійна група, як і гебреї Язлівця з 1672. *Саламандрової землі*, є «людьми книги». А її втіленням і окрасою буде прямий нащадок Бешта (Баал Шем Това), цадик Довид Моше Фрідман: «Казали, що в кабінеті ребе, який займав половину першого поверху палацу (може прибрехали?) стіни зашиті книжковими шафами. Ні в кого в Чорткові не було такої бібліотеки! Ніхто в Чорткові не прочитав стільки книжок, як ребе!». І знову нищення книжок стає втіленням нищення культурної пам'яті і традиції. Під час відступу у 1916 року з Поділля росіяни розграбували палац чортківського ребе та нову синагогу, «винесли срібні й золоті речі, повикидали з дубових шаф сакральні книжки. Чортківські гебреї приходили до стін синагоги, збираючи вцілілі аркуші, згрібали долонями попіл, залишений від священних книг...»³⁸.

Але і в просторі міжетнічного відчуження проявляється зацікавлення елементами чужої культури, оприявнюються вдивляння в чужу ідентичність: під час юдейських свят перед палацом цадика в Чорткові збиралися хасиди: «Інколи хасиди танцювали, тоді співав чортківський хазан ребе зі своїм хором. Так, так, коли співали хасиди, то послухати їх сходилися гої»³⁹.

У 1914-му українців, з перспективи гебреїв, означено, що «були вони дітьми пшениці, від якої залежало їхнє життя, і жили за календарем, який писали на небі сонце і місяць». Українці, на відміну від вірмен, слід яких уже затертий був в історії цього локусу, та хасидів, залишаються загалом у цьому просторі суспільством усного слова – на відміну від інших етнічних груп слова писаного: «Важка книжка у священницьких руках, з якої сповіщалося про Ісусове життя, залишилася для них не прочитаною, але почутою. Застебнувши Євангеліє на металеву затраску [...], отець розповідав, як потрібно розуміти слова Ісуса». Мабуть тому пам'ять про минуле цієї землі, яка триває в писаній історії інших народів, для українців лише тліє в мертвих метричних книжках «кінця сімнадцятого століття, у яких

³⁷ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 40-42.

³⁸ Makhno, 244, 308.

³⁹ Makhno, 249.

записано історію всієї Митниці: як вона народжувалася, одружувалася та помирала»⁴⁰. Мертвих, бо їх ніхто не перечитує.

Багатоманіття індивідуальних та колективних ідентичностей у художньому просторі роману виявляє, інколи, навіть штрихова стилістика у їх деклараціях і виявах – наприклад у мікродеталі традиції сидіння: «Десять молодих вірменів [...] сиділи колом, як турки. Виглядало, що звикли в дорозі їсти саме так». Цілком подібна мікродеталь повторюється у сцені воєнних переговорів між представниками Оттоманської Порти та Речі Посполитої (при обговоренні Буцацького договору 1672 року): під час перемовин польські послы «увійшовши до намету, всідалися, підібгавши ноги, як турки»⁴¹ й один із них «не міг усістися, й копошився, як квочка на гнізді». Ця мікродеталь повсякденности у другому випадку не є свідченням проникнення традицій сусіда. Вона лиш викликана умовами перебування у військовому таборі противника, намаганням достосуватися до обставин.

Уособленням плинности людської екзистенції, її тимчасовости у просторі буття стає в романі календар, чи радше календарі, за яким живуть різні народи. Здавалося б, що ті самі події в окресленому часопросторі для них, сучасників/співучасників, відбуваються у різних координатах часу. Плин опису починається за різними календарями: «...восени 5426 року від створення світу, 1666 року від Різдва Христового, 1115 року за вірменським літочисленням і 1076 року мусульманського календаря Гіджри...»⁴². Однак у другій книзі роману *1916. Польова кухня* ці календарі віщують усьому світові одне – надходження Великої війни, яка жорнами перетиратиме людські життя, їхні ідентичності – національні, релігійні, мовні. Цей календарний ряд поєднує у собі різні підходи до визначення певного першопочатку історичних подій, що вони є важливими для етнічної ідентичности героїв твору, бо ж, як твердить Ганс Георг Гадамер «не історія нам належить, а ми належимо історії. Задовго до того, як ми почнемо осягати самі себе в акті рефлексії, ми з цілковитою самоочевидністю осягаємо самих себе, як члени родини, суспільства і держави, серед яких ми живемо», а «самосвідомість індивіда є лише спалахом у замкнутому ланцюгу історичного життя»⁴³.

Третя частина роману Василя Махна – *1945. Потяг* – епічна розповідь про життя наступних поколінь Баревичів, що розчиняються в історії Другої світової війни, про прихід московитів, про вигнання з рідних, століттями

⁴⁰ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 234, 250, 251.

⁴¹ Makhno, 77, 115.

⁴² Makhno, 11.

⁴³ Hans-Georg Gadamer, *Istyna i metod*, t. 1, per. Olexandr Mokrovolskyi (Kyiv: Yunivers, 2000), 257.

насиджених місць українців із Надсяння та поляків із Язлівця, Чорткова, затирання родових спогадів і зникання родової пам'яті, творення все нових і нових ідентичностей. Розчиняються у потоках історії і воєн шляхетські роди – «Коритовські, Волянські, Козебродські, Богуцькі – з гербами й виписаними родоводами на телячих пергаменах, володарі фільварків» – з тих земель, де «збудовані їхні фортеці і замки, тут на молочних берегах течуть кисільні ріки, у яких вони купалися, тут у стилізованих під римську архітектуру гробівцях сільських цвинтарів покояться їхні предки. Взагалі “тут” – це вони». Віднайдені українським парохом у церковних книгах копії листів про Саббатая Цві, написані колись давно гебрійськими письменами, стають остаточним присудом історії, колективних пам'ятей та плінних ідентичностей: «...Нічого не зникає в цьому світі: таємне стає явним, зникле – знаходиться. А пам'ять очей і пам'ять доторку так само важлива, як і зміст написаного»⁴⁴.

Роман *Вічний календар* демонструє, як художня література стає свідченням проявів і виявів ідентичностей, а, водночас, і засобом її формування. Твір є художньою спробою реставрації минулого, відносин між народами, взаємин між людьми на пограниччі – не лише імперій, а й ідентичностей, ментальних просторів, що взаємно накладаються, нашаровуються. Ці ідентичності творяться і змінюються між динамікою взаємодії людського існування та індивідуальністю і самототожністю.

Динаміка ідентичностей у творі, використовуючи мову метафорики, – це «плінні піски», бархани уявлень окремих людей і спільнот про себе і світ навколо, які постійно змінюються, зазнають ерозії форм і уявлень – під впливом вітрів пертурбацій та історичних перетворень. *Locus identitas* у романі *Вічний календар* проявляється як динамічна єдність національно-культурної самоідентифікації спільнот, які закорінені у певне місце на землі у різні періоди історії. Ця ідентичність проявляється як «плінні концепти» індивідуальної та колективної ідентичностей, колективної пам'яті та місць пам'яті, які, знову ж метафорично, як дюни чи бархани, утворюються у цьому обмеженому локусі, формуючи горизонтальну вісь буття цих спільнот і життєвого існування в часі і просторі героїв.

Цей особливий локус у романі сотнями ниток приватного і колективного існування ніби намотується на особливу вертикальну вісь буття, *imago mundi* – образ світу національних груп та індивідуумів, «справжнього світу», який «завжди перебуває в середині, в центрі, бо тільки там існує вихід на інший рівень і місце сполучення між трьома космічними зонами» – Небом, Землею,

⁴⁴ Makhno, *Vichnyi kalendar*, 441, 487.

Нижнім світом⁴⁵. Ця вісь світу, на якій тримається цей *locus identitas* у *Вічному календарі*, творять особливу художню динамічну модель всесвіту, буття-у-світі героїв твору.

Архітектоніка роману Василя Махна стратегічно побудована на протиставленні ідей Моріса Гальбвакса⁴⁶ про індивідуальну й колективну пам'ять та історію. Кожен із трьох розділів-частин твору структурується пам'яттю різних етнічних груп, інспірованою певним місцем на мапі. Уся ж цілісність твору – поєднання історичного наративу (частина перша та друга) та оповіді про події сучасності (частина третя). На перехресті трьох різних діб, культур, політики й історії в особливому локусі відбувається становлення індивідуальностей героїв твору, їх соціалізація в багатомовному і полікультурному просторі, художньо відтворюється динаміка взаємовпливів і взаємодії людських екзистенцій, що народжуються, живуть і проявляються як художнє моделювання як індивідуальних, так і національних міжкультурних ідентичностей.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Assman, Jan. "Kultura pamięci". W: *Pamięć zbiorowa i kulturowa*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, 59-99. Kraków: Universitas, 2009.
- Barącz, Sadok. *Pamiętki Jazłowieckie*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1862.
- Butzer, Günter. "Metaforyka pamięci". W: *Pamięć zbiorowa i kulturowa*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, 185-209. Kraków: Universitas, 2009.
- Eliade, Mircea. "Sviashchenne i myrske". V: Mircea Eliade. *Mefistofel i androhin*. Per. Halyna Kiorian, 5-116. Kyiv: Osnovy, 2001 [Еліаде, Мірча. "Священне і мирське". Пер. з нім. Галина Кьорян. В: Мірча Еліаде. *Мефістофель і андрогін*, 5-116. Київ: Основи, 2001].
- Gadamer, Hans-Georg. *Istyna i metod*. Per. Olexandr Mokrovolskyi, t. 1. Kyiv: Yunivers, 2000 [Гадамер, Ганс Георг. *Истина и метод*. Пер. із нім. Олександр Мокровольський, т. 1. Київ: Юніверс, 2000].
- Gadamer, Hans-Georg. *Hermenevtyka II. Istyna i metod. Dopobnennia i pokazhchyky*, t. 2. Per. Olexandr Mokrovolskyi. Kyiv: Yunivers, 2000 [Гадамер, Ганс Георг. *Герменевтика II. Истина и метод. Дополнения и показатели*. Пер. із нім. Олександр Мокровольський, т. 2. Київ: Юніверс, 2000].
- Guerquin, Bohdan. *Zamek Jazłowiecki*. Warszawa: PWN, 1967.
- Halbwachs, Maurice. *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Félix Alcan, 1925.
- Joseph, John E. *Language and Identity. National, Ethnic, Religious*. New York: Palgrave, Macmillan 2004.

⁴⁵ Mircea Eliade, "Sviashchenne i myrske", v: Mircea Eliade, *Mefistofel i androhin*, per. Halyna Kiorian (Kyiv: Osnovy, 2001), 24.

⁴⁶ Maurice Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire* (Paris: Félix Alcan, 1925).

- Lysyi, Ivan. "Kontsept natsionalnoi identychnosti v sodlidzhennniach kultury". V: *Tertium non datur. Problema kulturnoi identychnosti v literaturno-filosofskomu dykursi 19–21 st.*, red. Volodymyr Morenets, 40-52. Kyiv: KMA, 2014 [Лисий, Іван. "Концепт національної ідентичності в дослідженнях культури". В: *Tertium non datur. Проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX–XXI ст.*, ред. Володимир Моренець, 40-52. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2014].
- Machno, Wasyl. *Kalendarz wieczności*. Tłum. Bohdan Zadura. Warszawa: PIW, 2021.
- Makhno, Wasyl. *Vichnyi kalendar*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2019 [Махно, Василь. *Вічний календар*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019].
- Rybchynskiy, Oleh. "Yazlivets – misto Renesansu". *Zapysky NTSh* 249 (2005): 270-310 [Рибчинський, Олег. "Язлівець – місто Ренесансу". *Записки Наукового Товариства імені Шевченка* 249 (2005): 270-310].
- Nabytovyč, Iğor. "U potrazi za izgubljenom prošlošću: od «obiteljske sage» Oksane Zabuzko 'Muzej zabačenih tajni' do «panoramskog romana» Marije Matios 'Bukova zemlja' i «romana rijeke» Vasylja Mahna 'Vječni kalendar'". *Književna smotra*, no. 202 (4) (2021): 55-62.
- Smith, Anthony D. *Kulturni osnovy natsii: ierarhija, zapovit i respublika*. Per. Petro Tarashchuk. Kyiv: Tempora, 2010 [Сміт, Ентоні Д. *Культурні основи нації: ієрархія, заповіт і республіка*. Пер. Петро Тарашук. Київ: Темпора, 2010].
- Weil, Simone. *Ukorinennia. Lyst do kliryka*. Per. Mykola Riabchuk. Kyiv: D. L., 1998 [Вейль, Сімона. *Укорінення. Лист до клірика*. Пер. Микола Рябчук. Київ: Д. Л., 1998].

МІСЦЯ ПАМ'ЯТИ, КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ТА ЗМІННІ ІДЕНТИЧНОСТІ
В РОМАНІ-ЛІТОПИСІ ВАСИЛЯ МАХНА *ВІЧНИЙ КАЛЕНДАР*

Резюме

Література може бути особливим *locus identitas*, поєднуючи індивідуальну та колективну ідентичність, колективну пам'ять і місця пам'яті в літературно-мистецьке ціле. Роман-хроніка *Вічний календар* українського письменника Василя Махна є особливим художнім відкриттям, художнім дослідженням *locus identitas* з перспективи майже чотирьох століть кількох етнічних (національних) груп в особливому місці, де зливалися та розділялися межі кількох держав та імперій. На стику трьох різних епох, культур, політики та історії, в особливому хронотопі, герої твору розвивають свою індивідуальність і соціалізацію в багатомовному та культурному просторі. Роман художньо відтворює динаміку взаємовпливів та інтеракцій людських екзистенцій, які народжуються, живуть і виявляються як художнє моделювання як індивідуальної, так і національної міжкультурної ідентичності.

Ключові слова: роман; ідентичність; плинні ідентичності; пам'ять; історична пам'ять; забуття; місця пам'яті; літературна антропологія; локус; сучасна українська література

PLACES OF MEMORY, COLLECTIVE MEMORY AND CHANGING IDENTITIES
IN VASYL MAKHNO'S NOVEL-CHRONICLE *ETERNAL CALENDAR*

Summary

Literature can be a special *locus identitas* that combines individual and collective identity, collective memory and places of memory into a literary and artistic integrity. The novel-chronicle *Eternal Calendar* by the Ukrainian writer Vasyl Makhno is a special artistic revelation, an artistic study of *locus identitas* from the perspective of almost four centuries of several ethnic (national) groups in a special locus where the borders of several states and empires converged and diverged. At the intersection of three different days, cultures, politics, and history, in a special chronotope, the characters of the work develop their individuality, their socialization in a multilingual and cultural space. The novel artistically reproduces the dynamics of mutual influences and interaction of human existences, which are that are born, live and manifest as artistic modeling of both individual and national cross-cultural identities.

Keywords: novel; identity; fluid identities; memory; historical memory; forgetting; places of memory; literary anthropology; *locus*; modern Ukrainian literature

MIEJSCA PAMIĘCI, PAMIĘĆ ZBIOROWA I ZMIENIAJĄCE SIĘ TOŻSAMOŚCI
W POWIEŚCI-KRONICE *KALENDARZ WIECZNOŚCI* WASYLA MACHNA

Streszczenie

Literatura może być szczególnym *locus identitas*, łączącym tożsamość indywidualną i zbiorową, pamięć zbiorową i miejsca pamięci w literacką i artystyczną całość. Powieść-kronika *Kalendarz wieczności* ukraińskiego pisarza Wasyla Machna jest szczególnym objawieniem artystycznym, artystycznym studium *locus identitas* z perspektywy prawie czterech wieków kilku grup etnicznych (narodowych) w szczególnym miejscu, gdzie granice kilku państw i imperia łączyły się i rozdzielały. Na styku trzech różnych epok, kultur, polityki i historii, w szczególnym chronotopie, bohaterowie dzieła rozwijają swoją indywidualność, swoją socjalizację w wielojęzycznej i kulturowej przestrzeni. Powieść artystycznie odtwarza dynamikę wzajemnych wpływów i interakcji ludzkich egzystencji, które rodzą się, żyją i manifestują jako artystyczne modelowanie zarówno indywidualnych, jak i narodowych tożsamości międzykulturowych.

Słowa kluczowe: powieść; tożsamość; płynne tożsamości; pamięć; pamięć historyczna; zapominanie; miejsca pamięci; antropologia literatury; *locus*; współczesna literatura ukraińska